

การพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักพุทธศาสนา

Leadership development according to Buddhist principles

ศิลปวิชญ์ น้อยสมมิตร*

Sinlapawit Noisommit

บทคัดย่อ

ผู้นำองค์กรต่าง ๆ พึงศึกษาภาวะผู้นำทั้งในทางคติโลกและคติธรรมแล้วนำมาประยุกต์ใช้ในความเป็นผู้นำที่ทันสมัยและรู้ทันโลกอยู่เสมอผู้นำที่ดี พึงรู้จักบุคคล กลุ่มคน บริษัท องค์กร เพื่อกำหนดสถานการณ์ต่าง ๆ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ขององค์กรที่ตนบริหารจัดการ และหลีกเลี่ยงความเสี่ยงในการใช้คนอันไม่เหมาะสมแก่งาน แม้เรื่องเล็กน้อย ผู้นำพึงตระหนักเช่นเดียวกัน เลือกลงมือใช้บุคคลแต่ละจริตให้เหมาะสม ควรแก้ด้วยการสาธิตงานหรือมีผู้ช่วยทำงานและทำงานเป็นกลุ่ม (Team Works) เพื่อลดปัญหาความไม่เข้าใจในการทำงานผู้นำที่ดี พึงเรียนรู้ศาสตร์สมัยใหม่ให้รู้เท่าทันเครื่องมือสื่อสารต่าง ๆ การพัฒนาภาวะผู้นำจะต้องคำนึงถึงหลักการเปลี่ยนแปลงหรือตื่นตัว อยู่ตลอดเวลาที่มีความกระตือรือร้นทันต่อเหตุการณ์มองภาพลักษณ์องค์กรไปข้างหน้ามีการวางแผน เป็นทีมและตั้งเป้าหมายที่ชัดเจน พร้อมจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัยทันต่อเหตุการณ์เป็นนัก วิสัยทัศน์ หรือนักชี้ทิศทาง ผู้นำสามารถมองถึงอนาคตข้างหน้าได้ รู้กลไกลเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม สามารถนำพาองค์กรไปถึงเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้ตลอดจนเป็นนักสร้างแรงบันดาลใจต้อง เป็นตัวอย่างและแบบอย่างที่ดีได้ มีผลงานเป็นที่ประจักษ์สร้างความน่าเชื่อถือ มีชื่อเสียงทางด้านการบริหารองค์กรที่โดดเด่น เคารพการตัดสินใจผู้ตามยึดเสียงข้างมากเป็นหลัก มีความซื่อสัตย์เป็นที่ตั้ง ภาวะผู้นำตามหลักพุทธศาสนา คือ คุณสมบัติ เช่น สติ ปัญญา ความดีงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคลที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากันไปสู่จุดมุ่งหมายที่ดีงาม ในอัครคัมภีร์โดยกล่าวถึงความเป็นอยู่ของสังคมมนุษย์ที่มาอยู่รวมกันเป็นสังคมที่สงบสุขไม่มีการ แก่งแย่งเอาไรต์เอาเปรียบซึ่งกันและกัน เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ ยึดหลักธรรมคำสอนทางศาสนา มาปกครองมีหลักศีลธรรมอยู่บนพื้นฐานในการนำพาองค์กรไปสู่เป้าหมายที่ได้ร่วมกันกำหนด ขึ้นมา

* 17 ถนนนิสรภาพ วัดอรุณ บางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ 10600

คำสำคัญ : การพัฒนา, ภาวะผู้นำ, พุทธศาสนา

Abstract

Leaders of various organizations should study the leadership in both the world case and the dharma case and apply it in the modern leadership and the world is always a good leader. Should know people, groups of people, companies, organizations to determine various situations for the benefit of the organization that they manage and avoid the risk of using someone who is not suitable for the job Even a small matter Leaders should be aware of the same. Choose to use each individual to suit Should be solved by demonstrating work or having a group of work assistants (Team Works) in order to reduce the problem of misunderstanding of work, good leaders Should learn modern science to know various communication tools. Leadership development must take into account the principles of change or alertness at all times, enthusiasm, up-to-date, looking forward to corporate image, team planning and clear goals. Ready to change according to the modern era or direction Leaders can look at the future. Knowing the mechanisms of economy, society, politics, culture can lead the organization to reach the set goals. To be a motivator must be an example and a good example. There is a work that is proven to create credibility. Has a reputation for outstanding corporate management Respect the decision based on the majority Honesty is the location.

Leadership according to Buddhist principles is qualities such as consciousness, wisdom, goodness, knowledge, ability of a person. That led people to harmonize and lead to a good purpose in the formulas that describe the well-being of the human society that comes together as a peaceful society. Reciprocate Because there is plenty Adhere to the principles of religious doctrine to rule with moral principles based on bringing the organization to the goal set together.

Keywords: Development, leadership, Buddhism

บทนำ

ภาวะผู้นำนั้นมีความหมายครอบคลุมในมิติที่กว้างขวางและหลากหลายกว่าเรื่องความกล้าหาญ และการตัดสินใจ การเป็นผู้นำต้องมีความสามารถในการนำ ผลักดัน และสั่งการให้กิจกรรมทุกอย่างดำเนินไปตามเป้าหมายและการบรรลุเป้าหมายและครองที่ถูกต้อง ซึ่งต้องประกอบด้วย ความกล้าหาญ ความสามารถในการโน้มน้าวใจ และจังหวะเวลาในการตัดสินใจ เป็นกระบวนการของการที่อิทธิพลเหนือกลุ่ม เพื่อการกำหนดเป้าหมายและการบรรลุเป้าหมายของกลุ่ม (นงลักษณ์ สุทธิวิวัฒน์พันธ์, 2544, หน้า 22) โดยใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในกลุ่ม เพื่อความสมหวังตามเป้าหมายหรือจุดประสงค์ร่วมกัน ที่ทำให้เกิดความรัก ความสามัคคี ความร่วมมือกันในกิจกรรมต่าง ๆ รวมถึงการมีเทคนิคในการบริหาร มีคุณลักษณะที่ดี และให้ภาวะผู้นำที่พึงประสงค์ย่อมสามารถกระตุ้นแรงจูงใจให้บุคคลในหน่วยงานได้ (เอกชัย กี่สุขพันธ์, 2530, หน้า 8) และเป็นความสามารถในการจัดการให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม คอยทำงานร่วมกับกลุ่ม และยังหมายถึงอำนาจหน้าที่ที่ติดมากับตำแหน่งผู้บังคับบัญชาด้วย จะมีค่าเมื่อผู้บังคับบัญชาเคารพและเชื่อถือในตัวผู้บังคับบัญชา ถือเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวผู้นำโดยตรงที่จะใช้ความสามารถและใช้อิทธิพลเหนือกว่าผู้ตามนำพาคณะปฏิบัติหน้าที่ให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

ภาวะผู้นำในทัศนะของพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนา มีคุณลักษณะบ่งบอกถึงความเป็นผู้นำโดยกำเนิด เพราะเป็นการสืบทอดโดยตำแหน่ง หรือโดยบุญบารมีที่ได้สั่งสมกันเป็นเวลานานจนทำให้เกิดในตระกูลสูง (กษัตริย์) เป็นที่ยอมรับและเคารพนับถือของบุคคลโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งพระพุทธศาสนานั้น มีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงมีพระนามว่าเป็น นายโก หรือ นายก และวินายโก หรือ วินายก ไวพจน์อย่างหนึ่งที่เรียกว่าพระพุทธเจ้า ก็คือ นายก ซึ่งแปลว่าผู้นำ

ภาวะผู้นำ คือ คุณสมบัติ เช่น สติ ปัญญา ความดีงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากันไปสู่จุดมุ่งหมายที่ดีงามในอัครคัมภีร์โดยกล่าวถึงความเป็นอยู่ของสังคมมนุษย์ที่มาอยู่รวมกันเป็นสังคมที่สงบสุขไม่มีการแก่งแย่งเอาเปรียบซึ่งกันและกัน เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ แต่ต่อมามีความขัดแย้งเนื่องจากการกระทำความชั่ว มีการลักขโมยของบุคคลในสังคมในขั้นแรกจะเป็นการกล่าวตักเตือนกันเอง แต่เมื่อมีการ

ประพุดิซ้าอีก จึงมีการลงโทษแก่ผู้กระทำ ผู้ที่จะลงโทษหรือกล่าวตักเตือนได้จะต้องเป็นหัวหน้าหรือผู้นำที่มีอิทธิพลให้เกิดการยอมรับจากสังคมและยอมรับคำตัดสินการให้คุณและโทษตลอดจนให้ความไว้วางใจในคำตัดสินปัญหาต่าง ๆ ดังปรากฏข้อความว่าครั้งนั้น เหล่ามนุษย์ทั้งหลายจึงประชุมกัน ครั้งแล้ว แต่งก็ปรับทุกข์กันว่า การถือเอาสิ่งของของผู้อื่นไม่ได้ให้จักได้ขึ้นเพราะความชั่วจากการกระทำเหล่านี้ การกระทำเหล่านั้นจักเกิดขึ้นแก่พวกเรา อย่างกระนั้นเราจักสมมติให้มนุษย์ที่มีศีลธรรมผู้หนึ่งเป็นผู้กล่าวโดยธรรม ให้เป็นผู้ตีเตียนลงโทษโดยชอบธรรม ให้เป็นผู้ขับไล่บุคคลผู้ที่ควรถูกขับไล่ ส่วนพวกเราจักแข่งข้าวสาลีให้แก่ผู้นั้น ครั้นแล้วจึงแสวงหาบุคคลผู้ที่มีความรู้ความสามารถ มีศีลธรรม และคุณธรรมเป็นผู้นำ ส่วนพวกตนก็แบ่งข้าวสาลีให้แก่ผู้นั้นภาวะผู้นำในที่นี้จึงมีความหมายว่า เป็นความดีงามของบุคคลที่สามารถตัดสินปัญหาและให้ความเป็นธรรมเกิดประโยชน์สุขแก่สังคมโดยรวม อีกประการหนึ่งประเภทภาวะผู้นำซึ่งพระพุทธเจ้าได้แสดงออกในคำตรัสเป็นบางครั้งคือพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ช่วยให้คนทั้งหลายได้ศึกษา เรียนรู้ หรือฝึกฝนตนเองจนกระทั่งเขาสามารถที่จะข้ามพ้นความทุกข์หรือปัญหาไปถึงจุดหมายได้ข้อนี้หมายความว่า ผู้นำไม่ได้มาหยิบยื่นอะไรให้แก่ผู้อื่นโดยตรงแต่มาช่วยให้คนอื่นได้ฝึกตน ได้เรียนรู้ จนสามารถพึ่งตนเองได้ และช่วยตนเองให้พ้นปัญหาไป หรือทำได้สำเร็จบรรลุจุดหมาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556, หน้า 7-8) ฉะนั้นสามารถสรุปได้ว่า “ภาวะผู้นำ” หมายถึง คนที่มีอิทธิพลสามารถที่จะนำกลุ่มของตนให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม เป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มและสามารถทำให้คนในกลุ่มคล้อยตามพร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งหรือคำแนะนำของบุคคลนั้น และการที่ผู้นำนั้นใช้ความรู้ ความสามารถ ใช้ศิลปะวิธี ใช้สติปัญญาหรืออำนาจอิทธิพลต่าง ๆ ในการจูงใจผู้อื่นหรือชักนำพาผู้อื่นให้ร่วมปฏิบัติงานหรือร่วมกิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่ตั้งไว้ด้วยความเต็มใจ

แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำ

อุทัย หิรัญโต (2520, หน้า 9) ให้ความหมายของผู้นำในเชิงปฏิบัติไว้ว่า ผู้นำคือผู้ที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการอำนวยการจูงใจริเริ่มและประสานงานโดยใช้อำนาจหน้าที่ (Authority) และอำนาจบารมี (Power) เป็นเครื่องมือในลักษณะที่เป็นพิธีการ (Formal) และแบบไม่เป็นพิธีการ (Informal) เพื่อก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจ ในการทำงานให้บรรลุวัตถุประสงค์

เรมอนด์ เจ. เบอร์บี้ (Burby อ้างในปัญญา สวัสดิ์เสรี, 2539: 32) กล่าวว่าผู้นำ คือ บุคคลที่สามารถชักจูงให้บุคคลอื่นปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ทำให้ผู้ตามมีความเชื่อมั่นในตัวเขา สามารถช่วยคลี่คลายความตึงเครียดต่าง ๆ ลงได้ และสามารถนำกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้

ภาวะผู้นำ หมายถึง คนที่มีอิทธิพลที่สามารถที่จะนำกลุ่มของตนให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม เป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มและสามารถทำให้คนในกลุ่มคล้อยตามพร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งหรือคำแนะนำของบุคคลนั้น และการที่ผู้นำนั้นใช้ความรู้ ความสามารถ ใช้ศิลปะวิธี ใช้สติปัญญาหรืออำนาจอิทธิพลต่าง ๆ ในการจูงใจผู้อื่นหรือชักนำพาผู้อื่นให้ร่วมปฏิบัติงานหรือร่วมกิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่ตั้งไว้ด้วยความเต็มใจ ซึ่งสามารถสรุปได้ว่าภาวะผู้นำ ไว้ 4 ประการ คือ (ทองอินทร์ วงศ์โสธร, 2544, หน้า 165-166)

- 1) ภาวะผู้นำ คือ ความสามารถในการชักชวนหรือชักนำคนอื่นโดยปราศจากการใช้อำนาจตามตำแหน่งหรือเหตุการณ์ภายนอก
- 2) ภาวะผู้นำ คือ กระบวนการในการใช้อิทธิพลต่อกิจกรรมของกลุ่มเพื่อกำหนดวัตถุประสงค์ของกลุ่มและทำกลุ่มให้บรรลุวัตถุประสงค์
- 3) ภาวะผู้นำ คือ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่ซับซ้อนและสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง
- 4) ภาวะผู้นำ หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ผลแห่งความสัมพันธ์ก็คือบุคคลหนึ่งในช่วงเวลาหนึ่ง ต้องรับผิดชอบต่อกิจกรรมและสวัสดิการของกลุ่ม

การประยุกต์ใช้หลักธรรมสำหรับผู้นำ

พระพุทธศาสนามีแนวความคิดเรื่องเกี่ยวกับผู้นำนั้น ซึ่งแนวคิดของการนำและภาวะผู้นำของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นอาจพิจารณาได้ว่า ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้นำองค์การพุทธที่มีทั้งธรรมบารมี และทรงเป็นผู้นำที่ยึดธรรมเป็นหลักในการนำพาสมาชิกในองค์การ คือ เหล่าพระสาวกไปสู่แนวทางแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง อันเป็นเป้าหมายสุดท้ายในทางพระพุทธศาสนาได้อย่างยอดเยี่ยม โดยที่พระพุทธองค์ในฐานะผู้นำ ได้ทรงเลือกใช้หลักในการนำและภาวะผู้นำของพระพุทธองค์ในเรื่องราวต่าง ๆ ตามโอกาส บุคคลสถานที่และสถานการณ์ที่หลากหลายลักษณะ ยกตัวอย่างเช่น การเปิดโอกาสให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมในการทำงาน การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การให้ความสำคัญระหว่างคนและงานอย่างเท่าเทียมกัน การสร้างแรงจูงใจ การกระตุ้นสมาชิกให้ดำเนินกิจกรรมในการปฏิบัติอย่างเต็มกำลังความรู้

ความสามารถ รวมถึงวิธีการในการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกภายในองค์การกับสมาชิกภายนอกองค์การ แนวคิดหลักธรรมที่เกี่ยวกับผู้นำในทางพระพุทธศาสนานั้น มีรากฐานมาจากแนวทางในการสร้างสรรค์บุคลิกกรในองค์การให้มีบุคลิกลักษณะของความเป็นผู้นำ ด้วยการใช้เทคนิควิธีการซึ่งคาดหวังถึงผลที่สามารถนำมาใช้ในการจูงใจ ให้บุคคลอื่นประพฤติปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ของตนที่ต้องการ โดยพิจารณาถึงระดับขั้นความต้องการภายในของมนุษย์ พุทธวิธีในการนำและภาวะผู้นำขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ได้ทรงใช้พุทธวิธีในการนำมวลหมู่สมาชิกขององค์การพุทธด้วยการใช้หลักธรรมและการปฏิบัติของพระองค์ นำพาสมาชิกขององค์การไปสู่ทางแห่งความสงบสุขร่มเย็นและมีรากฐานที่มั่นคง ทรงเป็นผู้นำที่เน้นการเปิดโอกาสให้แก่สมาชิกได้ เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการกับกิจการของหมู่สงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการตัดสินใจสมาชิกสามารถแสดงความคิดเห็นหรือคัดค้านได้โดยอิสระเมื่อตนมีความคิดเห็นอื่น ๆ หรือแม้แต่การมีความคิดเห็นที่ไม่ตรงกันก็ตาม จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์นั้น ทรงเป็นผู้นำที่ดี มีบุคลิกลักษณะที่ดี มีศีลาจารวัตรที่งดงาม มีความรู้ความสามารถเป็นเลิศ มีคุณลักษณะของความเป็นผู้นำและเป็นแบบอย่างทางจิตใจให้แก่เหล่าสาวก อีกทั้งยังเป็นผู้นำในการปฏิบัติที่ถูกที่ชอบซึ่งพระองค์เองได้ทรงประพฤติปฏิบัติให้เห็นได้จริงมาแล้วเพื่อให้พระสงฆ์สาวกได้ยึดเป็นแนวทางในการดำเนินรอยตามได้อย่างไม่มีข้อสงสัย และเคลือบแคลงใจพระพุทธองค์ได้ทรงใช้การสื่อสารในลักษณะของการตรัสสอนธรรมแก่เหล่าพระสงฆ์สาวก ในเรื่องของการตรัสสอนธรรมแก่เหล่าพระสาวก ทรงมีฐานคติในการมองมนุษย์ว่ามีพื้นฐานที่แตกต่างกันทั้งในด้านกว้างและด้านลึก ความแตกต่างในด้านกว้าง หมายถึง ความแตกต่างในเรื่องของทักษะความเชี่ยวชาญและความรู้ ความสามารถที่แตกต่างกัน ส่วนความแตกต่างทางด้านลึก หมายถึงความแตกต่างทางด้านของภูมิธรรม ภูมิปัญญาและกุศลกรรมที่แตกต่างของแต่ละบุคคล ดังนั้น พระองค์จึงได้ตัดสินใจพระทัยที่จะตรัสสอนธรรม และเน้นย้ำให้เหล่าพระสาวกมุ่งมั่นในการฝึกฝนพัฒนาตนเองอย่างเต็มกำลังความสามารถ

1) เน้นการพึ่งตนเองความหมายในทางพุทธศาสนา คือ ความสามารถในการพัฒนาตนเองด้วยการพิจารณาอย่างแยบคายเห็นความเป็นจริงของความไม่เที่ยงแท้แน่นอนขณะที่ความหมายที่มักเข้าใจกันในทางการบริหาร ผู้นำสามารถพึ่งตนเองได้โดยมีกระบวนการตัดสินใจที่อยู่บนพื้นฐานความรอบคอบสามารถนำหลักพุทธศาสนาทางด้านศรัทธาและปัญญาผสานกันให้ควบคู่ในการครองตน

2) เน้นการใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาท เป็นข้อที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดทั้งในแง่ความหมายทางธรรม และยังนำมาประยุกต์กับเศรษฐกิจได้ โดยอาศัยหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงควบคู่กับการบริหารนโยบายในการพัฒนาองค์กร

3) เน้นอหิงสาหรือการละเว้นจากการสร้างเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความรุนแรงประโยชน์ข้อนี้ ก่อให้เกิดความร่วมมือกันแทนที่จะเป็นการแข่งขันซึ่งมีทางเป็นไปได้และเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดด้วย แต่สิ่งที่ต้องขจัดออกไปอย่างสิ้นเชิงคือ ความโลภ สามารถนำหลักธรรมเข้ามาบริหารในองค์กรและหยุดอคติในสายการการบริหารเพื่อลดความเห็นส่วนตนสนองส่วนรวมเป็นหลัก

4) เน้นการดำเนินชีวิตและประกอบอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์สุจริตมีมานะอดทน สัมมาอาชีวะข้อนี้จะเน้นการผลิต-ไม่ผลิต การบริโภค-ไม่บริโภค ในลักษณะที่ไม่เป็นผลดีแก่มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เป็นการปฏิบัติธรรมหรือหน้าที่ที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตส่วนหนึ่ง มองศิลปะในการดำเนินชีวิตที่หลากหลายโดยกำหนดออกมาให้เห็นเป็นรูปธรรมสามารถวัดเป็นคุณค่าทางจิตใจได้

5) เน้นการไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นข้อนี้ถือเป็นหัวใจของพุทธธรรม ในการดำเนินชีวิตไปตามทางสายกลางมุ่งเน้นสันติสุข ท่ามกลางในทางเศรษฐกิจ ที่ต้องแข่งขันกันอย่างดุเดือดเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก ถ้าหันมาร่วมมือกันสังคมก็จะได้รับประโยชน์มหาศาล หยุดการแบ่งฝ่าย ยอมรับกติกาที่สังคมได้กำหนดไว้ มองประโยชน์ของประเทศชาติเป็นหลัก

6) พยายามละกิเลสและความโลภ เพราะความโลภนำไปสู่พฤติกรรมที่เน้นการเสี่ยงที่มีผลกระทบต่อความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ เป็นสาเหตุสำคัญ ที่อาจจะนำความเสียหายในทางเศรษฐกิจมาสู่ตนเองและสังคม ส่งผลให้ขาดความเชื่อมั่นจากนักลงทุน

7) การเน้นความซื่อสัตย์ สุจริต มีความละเอียดและเกรงกลัวการทำความผิด เน้นการมีจิตใจเป็นกุศลมีเจตนาหรือความตั้งใจดีต่อผู้อื่นจิตที่บริสุทธิ์ย่อมนำมาซึ่งจิตที่สงบและมีสติมั่นคง นำไปสู่ปัญญาและความพ้นทุกข์

กล่าวได้ว่าการนำเอาพุทธเศรษฐศาสตร์ ที่ได้จากพุทธศาสนาไปประยุกต์ซึ่งอาจจะมองว่าอาจจะไม่มีทางเป็นไปได้ แต่ถ้าหากทำได้ ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่ดีกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันจะเป็นสิ่งเดียวกัน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมต่อไป และที่สำคัญ ผู้นำจะต้องรู้จัก การเลือกใช้สไตล์ (Style) หรือ แบบภาวะผู้นำ (Leadership styles) ได้อย่างเหมาะสม ซึ่งอาจ

เป็นแบบเดี่ยวหรือหลายแบบพร้อมกันก็ได้ ในที่นี้ผู้เขียนขอเสนอตัวเลือกที่แสดงพฤติกรรมของความเป็นผู้นำที่น่าสนใจ ได้แก่

1) นักก่อการเปลี่ยนแปลง (Change Agent หรือ Change Leader) ที่นั่งตัวอยู่ตลอดเวลา มีความกระตือรือร้นทันต่อเหตุการณ์มองภาพลักษณ์องค์กรไปข้างหน้ามีการวางแผนเป็นทีมและตั้งเป้าหมายที่ชัดเจน พร้อมจะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัยทันต่อเหตุการณ์

2) นักวิสัยทัศน์ (Visionary Leader) หรือ นักชี้ทิศทาง (Pathfinding Leader) ผู้นำสามารถมองถึงอนาคตข้างหน้าได้ รู้กลไกเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม สามารถนำพาองค์กรไปถึงเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้

3) นักสร้างแรงบันดาลใจ (Inspirational Leader) ต้องเป็นตัวอย่างและแบบอย่างที่ดีได้ มีผลงานเป็นที่ประจักษ์สร้างความน่าเชื่อถือ มีชื่อเสียงทางด้านการบริหารองค์กรที่โดดเด่น เคารพการตัดสินใจผู้ตามยึดเสียงข้างมากเป็นหลัก มีความซื่อสัตย์เป็นที่ตั้ง

4) นักเสริมสร้างศักยภาพและพัฒนาผู้อื่น (Enabling Leader) ผู้นำสามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองอยู่ตลอดเวลา ส่งเสริมให้ผู้ใต้บังคับบัญชาไปอบรมในหลักสูตรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับลักษณะงาน โดยให้การสนับสนุนทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน

5) นักสอนงานและเป็นพี่เลี้ยง (Coach and Mentor Leader) เมื่อมีการเปลี่ยนแปลง ตำแหน่งต่าง ๆ ความคล่องตัวและความชำนาญงานอาจจะไม่บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ผู้นำสามารถสอนและคอยกำกับอยู่เบื้องหลังได้

6) นักแสดงต้นแบบพฤติกรรม (Role Modeling Leader) ผู้นำต้องวางตัวเสมอต้นเสมอปลายทั้งต่อหน้าและลับหลัง ยึดหลักความอ่อนน้อมถ่อมตน สร้างพฤติกรรมที่เหมาะสม ถ้าที่จะแสดงออกในภาวะซับซ้อน

7) นักเสริมแรงและจูงใจ (Energizing Leader) สร้างแรงจูงใจให้กับผู้ตามโดยมอบของขวัญหรือโบนัสพิเศษสำหรับผู้ปฏิบัติงานที่มีผลงานเด่น สร้างขวัญและให้กำลังใจสำหรับผู้ทำงานไม่บรรลุตามเป้าหมาย

8) นักสร้างผู้นำ (Distributed Leader) สามารถถ่ายทอดวิชาความรู้ได้ มองทะลุไปปรัง มีทัศนคติที่เป็นบวกไม่หวงอำนาจ ถ้าได้กล้าเสีย มีความสุขุมรอบคอบกล้าที่จะเลือกใช้คนให้ถูกกับงานไม่เกรงกลัวอำนาจนอกรีต มองระบบคุณธรรมความถูกต้องมากกว่าระบบอุปถัมภ์

9) นักสร้างองค์การแห่งการเรียนรู้ (Learning Organizational Leader) พัฒนาด้านการบริหารเสริมสร้างเทคโนโลยีสนับสนุนให้มีกิจกรรมที่สร้างคุณประโยชน์ต่อส่วนรวม เพิ่มขีดความสามารถในการลงทุน ขยายอาณาเขตเพื่อสนับสนุนด้านการจัดการ

10) นักเรียนรู้ตลอดชีวิต (Life-long Learner Leader) เป็นผู้หน้าที่เปิดรับการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ อยู่ตลอดเวลา ไม่มีอคติต่อการเรียนรู้ สร้างประสบการณ์ใหม่แห่งการเรียนรู้ยอมรับคำติชมมีวิธีคิดที่เป็นกระบวนการ

117) นักมอบอำนาจการตัดสินใจ (Empowering Leader) สามารถมอบอำนาจให้บุคคลอื่นปฏิบัติหน้าที่แทนได้โดยไม่มีความลังเลใจ ถ้าหากที่ตัดสินใจในสถานการณ์ที่ซับซ้อนได้ มีภาวะการจัดการเป็นเลิศ มองส่วนรวมเป็นที่ตั้ง สร้างความคุ้มค่าให้กับองค์กร

12) นักสร้างเครือข่าย (Networking Leader) มีมนุษยสัมพันธ์เป็นเลิศรู้จักทีหนี่ที่ไล่สร้างความซื่อสัตย์ต่อองค์กรภายนอก สร้างความเชื่อมั่นให้กับองค์กรภายนอกและเพื่อนร่วมงานในระดับเดียวกัน มีความรับผิดชอบในคำพูด

137) นักจัดวางทรัพยากร (Aligning Leader) บริหารการงบประมาณได้อย่างลงตัว จัดคนให้เหมาะสมกับงาน บริหารวัสดุอุปกรณ์ภายในได้อย่างคล่องแคล่วว่องไว ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

14) นักคุณภาพ (Quality-oriented Leader) มีความรู้ความสามารถ เฉลียวฉลาดเป็นที่พึ่งขององค์กรได้ สามารถสร้างสรรค์ผลงานให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยยึดหลักพื้นฐานแห่งความถูกต้องโดยคำนึงถึงผู้ร่วมงานเป็นหลักส่วนรวม

15) นักคุณธรรม/จริยธรรม (Moral/Ethical Leader) มีภาวะด้านการควบคุมทางอารมณ์เป็นเลิศมองปัญหาส่วนรวมเป็นที่ตั้ง และรู้จักแยกแยะปัญหาหลักปัญหารองและสามารถแก้ปัญหาได้ทุกสถานการณ์ มีความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ประพฤติปฏิบัติในครรลองครองธรรม มีอารมณ์ขันเป็นจิ้งหะ สร้างโอกาสให้กับตนเอง มีศักยภาพในการนำองค์กรไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้

16) นักสร้างวัฒนธรรมองค์การ (Organizational Culture Leader) ทุกองค์กรมีวัฒนธรรมประจำองค์กรอยู่แล้ว แต่บางครั้งวัฒนธรรมองค์การอาจมีความล้าสมัย จำเป็นอย่างยิ่งผู้นำจะต้องมีไหวพริบปฏิภาณสามารถมองวัฒนธรรมที่กล่าวมาเบื้องต้นออกได้ และสามารถนำพาลูกน้องสร้างวัฒนธรรมใหม่ขึ้นมาได้ เมื่อเห็นว่าวัฒนธรรมองค์กรมีความล้าสมัย

17) นักติดตาม/ตรวจสอบ (Ensuring Leader) เมื่อมอบนโยบายให้ลูกน้องนำไปปฏิบัติแล้ว สิ่งที่คุณำจะต้องคำนึงเป็นด้านต่อไป คือ คอยติดตามถึงนโยบายที่ได้มอบหมายไปนั้น ว่ามีการปฏิบัติได้ตามกรอบระยะเวลาที่ได้กำหนดไว้หรือไม่ และสำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้หรือไม่ ต้องมีการตรวจสอบอย่างต่อเนื่อง และมีการประเมินอย่างรอบคอบ

18) นักสร้างความปลอดภัยทางอารมณ์ (EQ Leader) ผู้นำนอกจากจะมีความฉลาดด้านการบริหารงานแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่คุณำจะต้องมีเป็นพื้นฐานนั่นก็คือ ความฉลาดทางอารมณ์เป็นภาวะที่คุณำจะต้องแสดงออกมาในสถานการณ์ที่ตึงเครียดสามารถควบคุมสถานการณ์ได้เป็นอย่างดี มีความสุขุมรอบคอบ มีความนุ่มนวลกล้าตัดสินใจโดยไม่กระทบคนอื่น และไม่ทำให้คนอื่นต้องเจ็บช้ำน้ำใจ มีวาทศิลป์ในการโน้มน้าอมให้บุคคลที่กำลังอยู่ในสถานการณ์ที่ตึงเครียดไม่ให้ตึงเครียดได้

19) นักสร้างความร่วมมือ (Participative Leader) มองประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก ให้ความร่วมมือเมื่อสังคมต้องการความร่วมมือโดยไม่ปฏิเสธ และไม่สร้างเงื่อนไขใด ยึดหลักความถูกต้องยอมรับเสียงส่วนมากแต่ต้องคำนึงถึงเสียงส่วนน้อย

20) นักเอื้ออำนวยความสะดวก (Facilitative Leader) เมื่อสังคมส่วนรวมขอความร่วมมือควรให้ความร่วมมือ และเอื้ออำนวยความสะดวกในด้านต่าง ๆ ที่สังคมส่วนรวมร้องขอ เป็นนักความเคลื่อนไหวที่อยู่บนพื้นฐานที่กฎระเบียบสังคมได้วางกรอบเอาไว้เพื่ออำนวยความสะดวกให้แต่ละหน่วยงาน

22) นักบริหารวิชาการ (Instructional Leader) ผู้นำนอกจากจะบริหารเก่งมีทักษะแต่ก็อีกอย่างที่คุณำจะต้องมีติดตัวอยู่ตลอด คือ ความรู้ความสามารถทางวิชาชีพเฉพาะมีความชำนาญงานเป็นพิเศษมากกว่าผู้ตาม เพราะถ้าผู้นำไม่มีหลักในการจัดการทางวิชาการเป็นที่ประจักษ์แล้วความน่าเชื่อถือของผู้ตามก็จะลดน้อยลงไปตามลำดับ อาจส่งผลกระทบต่อหลักการบริหารองค์การที่ไม่มีประสิทธิภาพ ฉะนั้นผู้นำจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาทางวิชาการอย่างต่อเนื่องและเป็นผู้นำที่ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก

23) นักให้การดูแล (Steward Leader)/ นักรับใช้บริการ (Servant Leader) ผู้นำต้องมีมนุษยสัมพันธ์เป็นเลิศมีทัศนคติทางบวกมองโลกในแง่ดีที่ทักทายปราศรัยแบบเป็นกันเองไม่ถือเนื้อถือตัวพร้อมที่จะบริการอยู่ตลอดเวลาและพร้อมที่จะดูแลบุคคลที่มารับบริการอย่างทั่วถึง

การพัฒนาภาวะผู้นำทางพระพุทธศาสนา

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีคุณค่า ความเป็นผู้รู้จักเหตุ คือ รู้ความจริง รู้หลักการ ความเป็นผู้จักผล คือ รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่เกิดขึ้น ความเป็นผู้รู้จักตน คือ ประพฤติตนให้เหมาะสม รู้จักองค์กรที่เราบริหารเป็นอย่างดีว่ามีจุดด้อย จุดแข็งอย่างไร ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือ ต้องพิจารณาให้รู้จักประมาณในความเพียงพอขององค์กร ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลา คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม ความเป็นผู้รู้จักชุมชน การบริหารจัดการที่สร้างความสัมพันธ์ด้วยความเมตตา เป็นภาพลักษณ์ที่ดีขององค์กร ความเป็นผู้รู้จักบุคคล คือ รู้จักความแตกต่างของบุคคล นั่นคือ หลักสัปปุริสธรรม ให้ยึดหลักการอยู่ร่วมกันและรู้ทันโลก ผู้บริหารต้องเข้าใจความแตกต่างของผู้ใต้บังคับบัญชา มีความยืดหยุ่น ถ้าตรงเกินไปหรือปล่อยเกินไปก็ไม่ดี ต้องมีผ่อนสั้น ผ่อนยาว ความเสมอภาค การแบ่งพรรคแบ่งพวกไม่ควรมี ควรนำหลักธรรมที่นำมาใช้ในการบริหารจัดการเป็นของ หลักการครองตน ครองคน ครองงาน การบริหารที่ยากและสำคัญที่สุด คือ การบริหารคน

ถ้าเป็นผู้บริหารที่ดี ควรมีความรู้ ความสามารถ มีการศึกษา มีคุณธรรม จริยธรรม มีความซื่อสัตย์ รับผิดชอบต่อสังคม มีแนวคิดใหม่ ๆ ต้องมีประสบการณ์และนำประสบการณ์ใหม่ ๆ มาพัฒนาให้ทันยุคทันสมัย ต้องมีจิตใจเป็นกลาง จะเข้าข้างใดข้างหนึ่งไม่ได้ หรือเรียกว่า ทางสายกลาง ความจริงใจ เสียสละ กตัญญู ทั้งสามอย่างนี้ขอให้นำไปใช้ เพื่อให้สังคมอยู่ได้ดี การบูรณาการเข้ากับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาตามหลักทศุติยาปาปนิคสูตร คือ หลักปาปนิคธรรม ๓ และอิทธิบาท ๔ ได้ทั้งหมด ๔ องค์ประกอบ ได้ดังนี้

องค์ประกอบที่ ๑) ด้านวิสัยทัศน์ (จักขุมา)

องค์ประกอบที่ ๒) ด้านความชำนาญ (วิรุโร)

องค์ประกอบที่ ๓) ด้านมนุษยสัมพันธ์ (นิสสยสัมปันโน)

องค์ประกอบที่ ๔) ด้านคุณธรรม (อิทธิบาท ๔)

ข้อสรุปจากองค์ประกอบ ๔ องค์ประกอบ จำนวน ๔ ด้าน ได้ดังนี้

องค์ประกอบที่ ๑) ด้านวิสัยทัศน์ (จักขุมา) ผู้บริหารควรมีแนวคิดใหม่ ๆ วิสัยทัศน์กว้างไกล มีแนวคิดในอนาคต มีการวางแผน กล้าตัดสินใจ มีจุดหมายที่ชัดเจน วิเคราะห์และกำหนดทิศทาง ทุ่มเทเพื่อคุณภาพ มีเป้าหมาย สนับสนุนการฝึกอบรม

องค์ประกอบที่ ๒) ด้านความชำนาญ (วิรุโร) มีทักษะด้านเทคโนโลยีใหม่ มีประสบการณ์ทำงาน ๆ มีความขยันหมั่นเพียร มีทัศนคติต่องานที่ดี มีทักษะในการทำงาน มีความตั้งใจอดทน ความหมั่นเพียรในการฝึกฝน

องค์ประกอบที่ ๓) ด้านมนุษยสัมพันธ์ (นิสสัยสัมปโน) สร้างมิตรภาพให้ความช่วยเหลือ มองโลกในแง่บวก สร้างความสัมพันธ์ มีอารมณ์แจ่มใส มีจิตอาสา วาจามีเสน่ห์ การมีสัจจะคำมั่นสัญญา เอาใจใส่กระตือรือร้น มีไมตรีจิตอยู่ร่วมกัน มีความสุภาพ อ่อนโยน ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

องค์ประกอบที่ ๔) ด้านคุณธรรม (อิทธิบาท ๔) ต้องมีจิตใจเป็นกลาง มีการกระจายอำนาจ ส่งเสริมการศึกษา เป็นกัลยาณมิตร นำหลักธรรมมาใช้ ใช้เหตุและผล มีความรักถูกรอบคอบ การสร้างศรัทธาความเชื่อมั่น ใส่ใจการประเมินผล กระจายอำนาจ เผชิญปัญหาและอุปสรรค (พัชรี ชำนาญศิลปะ, 2557, หน้า 188-191)

ภาวะผู้นำหรือความเป็นผู้นำ (Leadership) เป็นกระบวนการที่ผู้บริหารจะใช้อิทธิพลต่อพฤติกรรมของผู้อื่น ปัจจัยที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งแห่งความสำเร็จของการทำหน้าที่ผู้นำ คือ การเป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติที่เหมาะสม มีความสามารถในการปรับเปลี่ยนความต้องการของคนซึ่งความต้องการเป็นตัวกำหนดเป้าหมายและทิศทางในการตัดสินใจถ้าเปลี่ยนความต้องการของคนได้ ก็เปลี่ยนตัวของคนนั้นได้ แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้าผู้นำกระทำการที่ฝืนความต้องการของคน ทั้งสองฝ่ายก็จะไม่มีความสุขและสิ่งที่ทำก็ยากจะสำเร็จ “เมื่อฝูงโคว่ายน้ำ ถ้าโคจำฝูงไปตรงโคทั้งหมด ทั้งฝูงก็ไปตรงตามกัน เพราะมีผู้นำที่ไปตรงฉันทิใด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันทินั้น บุคคลผู้ใดได้รับการสมมติให้เป็นใหญ่ หากบุคคลผู้นั้นมีความประพฤติชอบธรรม หมู่ประชาชนนอกนั้นก็พลอยดำเนินตาม ทั้งแวนแคว้นก็จะอยู่เป็นสุขหากผู้ปกครองตั้งอยู่ในธรรม”

บทสรุป

ผู้นำที่ดีและเป็นแบบอย่างต่อบุคคลอื่นควรถือหลักเหตุผล ข้อเท็จจริงมาพิจารณาตัดสินเรื่องราวต่าง ๆ และจะต้องหลีกเลี่ยงการนำหลักอัตตมาธิปไตยมาใช้บริหารงาน เพราะเป็นแนวทางที่เสี่ยงต่อการล้มเหลวขององค์กรและงาน นอกจากนี้ผู้นำองค์กรต่าง ๆ ที่ดี พึงศึกษาและสำเหนียกในหลักธรรมต่าง ๆ ให้ชำนาญ เช่น พรหมวิหารธรรม โดยเฉพาะข้อเมตตา และอุเบกขา ว่าควรใช้เวลาใด ต่อบุคคลใด เพราะหากใช้เมตตาเพียงอย่างเดียว ก็ทำให้ผู้ที่ได้รับเมตตาเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน แต่หากพิจารณาผลงานที่เหมาะสมแก่คนด้วย ก็จะทำให้เมตตามีลักษณะบูรณาการโดยอัตโนมัติ ส่วนผู้ที่ไม่ได้ใส่ใจในหน้าที่การงานอย่างเต็มศักยภาพ ก็ควรใช้อุเบกขา คือ การไม่เลื่อนขั้นหรือตำแหน่งที่สูงให้ เป็นต้น

ผู้นำองค์กรต่าง ๆ พึงศึกษาภาวะผู้นำทั้งในทางคติโลกและคติธรรมแล้วนำมาประยุกต์ใช้ในความเป็นผู้นำที่ทันสมัยและรู้ทันโลกอยู่เสมอผู้นำที่ดี พึงรู้จักบุคคล กลุ่มคน องค์กร เพื่อกำหนดสถานการณ์ต่าง ๆ ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ขององค์กรที่ตนบริหารจัดการ และหลีกเลี่ยงความเสี่ยงในการใช้คนอันไม่เหมาะสมแก่งาน แม้เรื่องเล็กน้อย ผู้นำพึงตระหนักเช่นเดียวกัน เลือกรู้จักบุคคลแต่ละจริตให้เหมาะสม ควรแก้ด้วยการสาธิตงานหรือมีผู้ช่วยทำงานและทำงานเป็นกลุ่ม (Team Works) เพื่อลดปัญหาความไม่เข้าใจในการทำงานผู้นำที่ดี พึงเรียนรู้อุบายศาสตร์สมัยใหม่ให้รู้เท่าทันเครื่องมือสื่อสารต่าง ๆ ในโลกปัจจุบันเพราะการพัฒนาภาวะผู้นำของพระสงฆ์ที่ได้รับการพัฒนาภาวะผู้นำจะมีความสามารถในการชี้แนะ และคล้อยให้ฆราวาสประพฤติปฏิบัติตนไปสู่เป้าหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนา คือ “การเป็นคนดีศรีสังคม”

บรรณานุกรม

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ข้อมูลทุติยภูมิ

ทองอินทร์ วงศ์โสธร. (2544). **หลักและระบบบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 15. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ธงชัย สิงอุตม. (2548). “บทบาทพระสงฆ์กับการพัฒนาการศึกษา : กรณีศึกษาพระพุทธิรังสี”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.

นงลักษณ์ สุทธิวัฒน์พันธ์. (2544). **พัฒนาบุคลิกผู้นำและนักบริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพ.

พัชรี ชำนาญศิลป์. (2557). “การพัฒนาภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารวิทยาลัยการอาชีพเขตภาคเหนือตอนล่าง”. **ดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต). (2549). **พุทธวิธีบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). **ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.

พระมหาวิมลชัย วชิรเมธี. (2552). **ภาวะผู้นำจากเนลสัน มันเดลา ถึง โอบามาแห่งทำเนียบขาว**. สถาบันวิมุตตยาลัย : เนื่องในโอกาสได้รับถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากมหาวิทยาลัยหาดใหญ่ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา วันที่ 9 ธันวาคม.

อุทัย หิรัญโต. (2520). **ศิลปะศาสตร์ของนักบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

เอกชัย กี่สุขพันธ์. (2530). **การบริหารทักษะและการปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองการการพิมพ์.